

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 22 (2001)

Δελτίον ΧΑΕ 22 (2001), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Μανόλη Χατζηδάκη (1909-1998)

Οι τοιχογραφίες δύο κατεδαφισμένων ναών των Αθηνών

Τούλα Τ. ΚΑΛΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ

doi: [10.12681/dchae.301](https://doi.org/10.12681/dchae.301)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΛΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ Τ. Τ. (2011). Οι τοιχογραφίες δύο κατεδαφισμένων ναών των Αθηνών. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 22, 167-172. <https://doi.org/10.12681/dchae.301>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Οι τοιχογραφίες δύο κατεδαφισμένων ναών των
Αθηνών

Τούλα ΚΑΛΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ

Τόμος ΚΒ' (2001) • Σελ. 167-172

ΑΘΗΝΑ 2001

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΔΥΟ ΚΑΤΕΔΑΦΙΣΜΕΝΩΝ ΝΑΩΝ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ

Αντικείμενο της σύντομης αυτής μελέτης, που είναι αφιερωμένη στη μνήμη του δασκάλου μου Μανόλη Χατζηδάκη, είναι οι τοιχογραφίες δύο ναών που κατεδαφίστηκαν, όταν άρχισε να κτίζεται η Μητρόπολη των Αθηνών το 1848: του Αγίου Νικολάου και της Παναγίας Κανδήλη. Τις πληροφορίες για τους δύο αυτούς ναούς άντλησα από ανέκδοτες σημειώσεις και σχέδια του γάλλου μελετητή του 19ου αιώνα Paul Durand.

Ο P. Durand (1806-1882) σπούδασε ιατρική και ενδιαφέρθηκε για την αρχαιολογία. Στα πλαίσια των ταξιδιών του στην Ελλάδα επισκέφθηκε την Αθήνα τουλάχιστον τρεις φορές, το 1839, το 1842-1843 και το 1847. Κατά τη διάρκεια των επισκέψεών του αυτών σχεδίασε και περιέγραψε πολλές από τις τοιχογραφίες που διατηρούνταν τότε στους χριστιανικούς ναούς της Αθήνας. Το σημειωματάριο του ταξιδιού του 1843 φυλάσσεται στη δημοτική βιβλιοθήκη της Chartres, της οποίας ο Durand διετέλεσε διευθυντής. Αν και μισοκαμένο από το βομβαρδισμό που έπληξε την πόλη κατά τη διάρκεια του Β' παγκόσμιου πολέμου, μας δίνει πολύτιμες πληροφορίες για τους ναούς που σώζονταν στην Αθήνα λίγο πριν από τα μέσα του 19ου αιώνα. Οι πληροφορίες αυτές συμπληρώνονται από 269 σχέδια που ανήκουν στην ιδιωτική συλλογή του Μάνου Χαριτάτου, προέδρου του Ε.Λ.Ι.Α. Ευχαριστίες οφείλω στον κ. Χαριτάτο, που μου εμπιστεύθηκε το πολύτιμο αυτό υλικό για να το μελετήσω στα πλαίσια της διδακτορικής μου διατριβής¹.

Άγιος Νικόλαος²

Το μνημείο επισκέφθηκε ο P. Durand το 1843. Στις

σημειώσεις του (φύλλο 24r και 24v) (Εικ. 1) γράφει:

φ. 24r

- I. au nord de la métropole
- II. Sa]nctuaire – c(ul)defour. La Vierge assise sur un trône régulier ia[...]
- III. sur les pieds du trône 2 grisailles, ou bas-reliefs représentant en petit 2 prophe[tes]³
- IV. à g(auche) M(ichel). m(ain) dr(oite) sceptre ; m(ain) gauche légende – à dr(oite) Gabriel m[ain ...]
- V. voyez plus bas. – audessous, petite fenêtr, sous laquelle un autel peint[...]
- VI. un plat sous un voile, calice & corporal & 1 livre. –
- VII. Liturgistes. à g(auche) St. Denys l'aréopagite. St. Grégoire. St. J. Ch[rysostome]
- VIII. [...] à gauche à dr(oite) – St. Basile - St. Athanase. St. [...]
- IX. légendes effacées. – audehors du culdefour, enhaut 2 petits personn[ages]
- X. audessous d'un côté St. Etienne? de l'autre St. Jacq(ues) audessous de [...]
- XI. de laquelle est le dessin plus bas. A.
- XII. mur à gauche : gr(ande) niche η ακρα ταπεινωσις les [...]
- XIII. [...] Sacrifice d'abraham (le père, le fils, l'ange [...])

Μετάφραση:

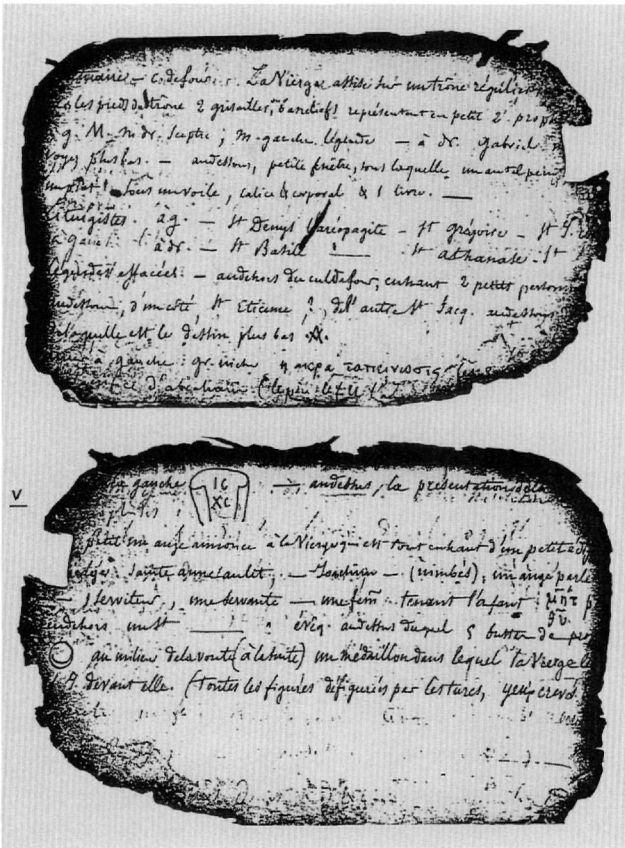
- I. Βόρεια της Μητροπόλεως⁴
- II. Ιερό-τεταρτοσφαίριο. Η Παναγία καθισμένη σε θρόνο κανονικό [...].

1. Στ. Καλαντζοπούλου, *Σωζόμενα αυτόγραφα σχέδια και σημειώσεις του Paul Durand για τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Αθήνας*, Αθήνα 2000.

2. Α. Ξυγγόπουλος, *EMME*, 2, Αθήνα 1929, σ. 113. Κ. Μπίρης, *Αί Αθήναι*, Αθήνα 1995, σ. 75.

3. Τα κενά ανάμεσα σε αγκύλες είναι τα μέρη των πρωτότυπων σημειώσεων που καταστράφηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου.

4. Είναι γραμμένο σε μισοκαμένο σημείο του χαρτιού. Πρόκειται για το ναό που ο Ξυγγόπουλος (ό.π., σ. 113), ονομάζει Άγιο Νικόλαο βάσει της αναφοράς του Mommsen και μας πληροφορεί ότι

Εικ. 1. Οι δύο σελίδες από τις σημειώσεις του 1843, που αναφέρουν το διάκοσμο του ναού στα βόρεια της τότε Μητροπόλεως.

- III. Πάνω στα πόδια του θρόνου δύο μορφές σε μονοχρωμία ή χαμηλό ανάγλυφο που παριστάνουν σε μικρή κλίμακα δύο προφήτες [...].
- IV. Αριστερά ο Μιχαήλ. Στο δεξί χέρι σκήπτρο, στο αριστερό χέρι επιγραφή – στα δεξιά ο Γαβριήλ.
- V. Βλέπε πιο κάτω. Κάτω μικρό παράθυρο, κάτω από το οποίο μια ζωγραφιστή Αγία Τράπεζα [...].
- VI. Ένα δισκάριο κάτω από λεπτό ύφασμα, ποτήριο και σώμα και ένα βιβλίο⁵.
- VII. Ιεράρχες. Αριστερά ο άγιος Διονύσιος ο Αρεοπαγί-

της. Ο άγιος Γρηγόριος. Ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος.

- VIII. [...] αριστερά και δεξιά ο άγιος Βασίλειος – Ο άγιος Αθανάσιος. Ο άγιος [...].
- IX. Επιγραφές σβησμένες – Έξω από το τεταρτοσφαιριο ψηλά δύο μικρές μορφές
- X. Χαμηλά στη μία πλευρά ο άγιος Στέφανος, από την άλλη ο άγιος Ιάκωβος. Χαμηλότερα [...].
- XI. Στην οποία ανήκει το παρακάτω σχέδιο.
- XII. Τοίχος αριστερά: μεγάλη κόγχη η Άκρα Ταπεινώσις, οι [...].
- XIII. [...] θυσία του Αβραάμ (Ο πατέρας, ο γιος, ο άγγελος...).

φ. 24v

- I. [...] la gauche IC XC – audessus la présentation de la V[ierge]
- II. [...] petit un ange annonce à la Vierge qui est tout en haut d'un petit édifice
- III. [Nativité de la V]ierge: Sainte Anne au lit, – Joachim – (nimbés), un ange parle
- IV. [...] serviteur, une servante – une fem(me) tenant l'enfant: μητ(ηρ) θ(εο)υ πρ[...]
- V. en dehors un S(ain)t –? ενêq(ue) audessus duquel 5 bustes de prop[hètes]
- VI. au milieu de la voute (à la suite)un médaillon dans lequel la Vierge les [...]
- VII. [en]f(ant) J(esus) devant elle.(toutes les figures défigurées par les turcs, yeux crevés & [...].

Μετάφραση:

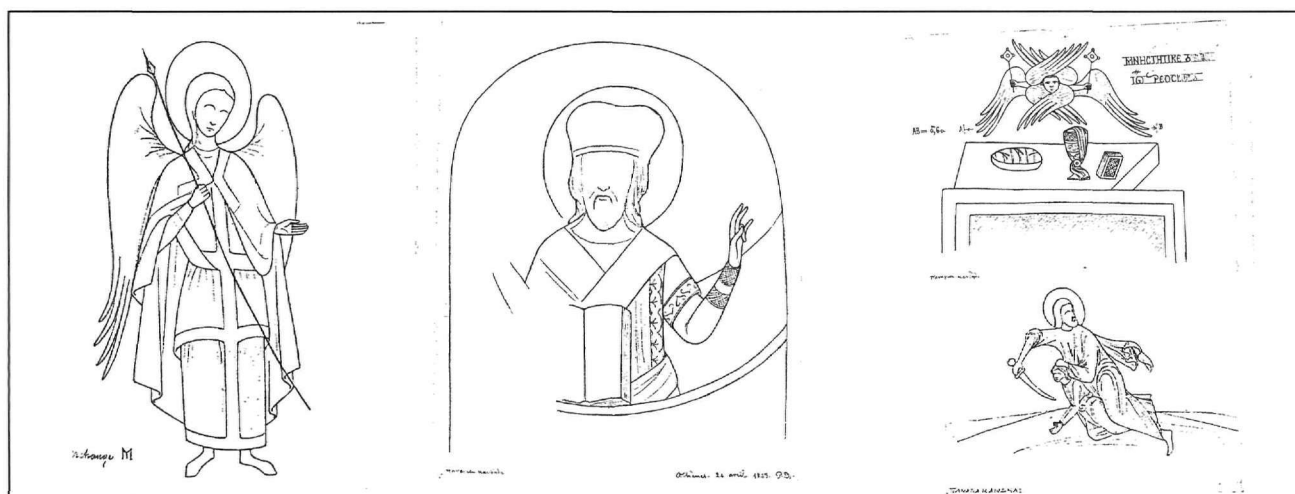
- I. [...] στο αριστερό (χέρι)⁶ Ι(ησοῦ)C Χ(ριστό)C – πιο ψηλά τα Εισόδια της Θεοτόκου
- II. [...] μικρό ένας άγγελος απευθύνεται στη Παναγία⁷ που βρίσκεται πάνω σε ένα μικρό οικοδόμημα.
- III. [Η Γέννηση της Πα]ναγίας: η αγία Άννα στη κλίνη – ο Ιωακείμ (με φωτοστεφάνους), ένας άγγελος ομιλεί [...]
- IV. [...] δούλος, μία θεραπαινίδα – μία γυναίκα που κρατεί το παιδί: Μήτ(ηρ) Θ(εο)ῦ.
- V. Έξω ένας άγιος – (;) επίσκοπος, πάνω από τον οποίο πέντε στηθαίοι προφήτες.

γκρεμίστηκε για να κτισθεί η σημερινή Μητρόπολη των Αθηνών το 1848. Πρβλ. Μπίρης, ό.π., σ. 75.

5. Πρόκειται για την παράσταση του Μελισιού.

6. Σχέδιο μισάνοιχτου ελιητραρίου με τις συντομογραφίες.

7. Πρόκειται για τη λεπτομέρεια της παράστασης των Εισοδίων, όπου ο άγγελος φέρνει τροφή στην Παναγία μέσα στο Ναό.

Εικ. 2. Σχέδια από την αφίδα του ιερού της Παναγίας Κανδήλη. Διακρίνεται χαμηλά το όνομα του ναού (Σχέδ. I, II, V, VI).

VI. Στο μέσον του θόλου (στη συνέχεια) ένας τροχός, μέσα στον οποίο η Θεοτόκος, οι [...].

VII. Παιδί-Ιησούς μπροστά της (όλες οι μορφές παραμορφωμένες από τους Τούρκους, βγαλμένα μάτια και [...]).

Πέντε σχέδια της Συλλογής Χαριτάτου (υπ' αριθ. 23/1-5), τέσσερα από τα οποία αναγράφουν την ένδειξη «Άγιος Νικόλαος», από το ταξίδι του 1843, δίνουν συμπληρωματικές πληροφορίες για τον καμαροσκέπαστο ναό του Αγίου Νικολάου. Σύμφωνα με τις σημειώσεις και τα σχέδια του Durand, το εικονογραφικό πρόγραμμα του κατεδαφισμένου ναού μπορεί να αποκατασταθεί ως εξής:

Το τεταρτοσφαίριο της αφίδας του ιερού καταλάμβανε η μορφή ένθρονης Παναγίας ανάμεσα στους αρχαγγέλους Μιχαήλ και Γαβριήλ. Δύο μικρές μορφές προφητών σε μονοχρωμία ή σε χαμηλό ανάγλυφο κοσμούσαν τα πόδια του θρόνου. Ο Μελισμός εικονιζόταν στον ημικύλινδρο της αφίδας, ανάμεσα στους ιεράρχες Διονύσιο τον Αρεοπαγίτη⁸, Γρηγόριο και Ιωάννη τον Χρυσόστομο στη βόρεια πλευρά και τους Βασίλειο, Αθανάσιο και αδιάγνωστο ιεράρχη στη νότια.

Το μέτωπο της αφίδας καταλάμβαναν, πιθανώς, μορφές προφητών. Χαμηλότερα, στον ανατολικό τοίχο, ει-

κονίζονταν ο Στέφανος στο βόρειο τμήμα και ο Ιάκωβος στο νότιο. Στην κόγχη της πρόθεσης, στο βόρειο τοίχο, εικονιζόταν η Άκρα Ταπείνωση και ψηλότερα η Θυσία του Αβραάμ. Σκηνές από το βίο της Παναγίας – Γενέσιο και Εισόδια της Θεοτόκου – ήταν ζωγραφισμένες πιθανώς στο νότιο τοίχο του ιερού.

Στον κυρίως ναό, την καμάρα κοσμούσαν δίσκος με την Παναγία βρεφοκρατούσα, πέντε προφήτες στηθαίοι και μορφή επισκόπου. Απροσδιόριστη παραμένει η θέση όπου εικονιζόταν ο της Μεγάλης Βουλής Άγγελος που παραδίδεται στο πέμπτο σχέδιο του Durand (υπ' αριθ. 23/5).

Το εικονογραφικό πρόγραμμα και ορισμένες λεπτομέρειες, όπως οι παραστάσεις προφητών σε μονοχρωμία στα πόδια του θρόνου της Παναγίας στην αφίδα⁹, συνηγορούν σε μία πιθανή χρονολόγηση στο 16ο αιώνα.

Παναγία Κανδήλη¹⁰

Για τον κατεδαφισμένο αυτό ναό δεν γίνεται μνεία στο σημειωματάριο του Durand. Πληροφορίες, ωστόσο, για το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού προσφέρουν έξι σχέδια της Συλλογής Χαριτάτου (υπ' αριθ. 28/1-6), που σχεδιάστηκαν στις 24 Απριλίου 1843.

8. Ο τοπικός αυτός άγιος απαντά και στον κατεδαφισμένο σήμερα ναό του Ασωμάτου στα Σκαλιά, βλ. Ε. Τουλούπα, Ο Άγιος Ασωμάτος στα Σκαλιά, *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, 2, Αθήνα 1992, σ. 593-600, και σε άλλους τρεις αθηναϊκούς ναούς.

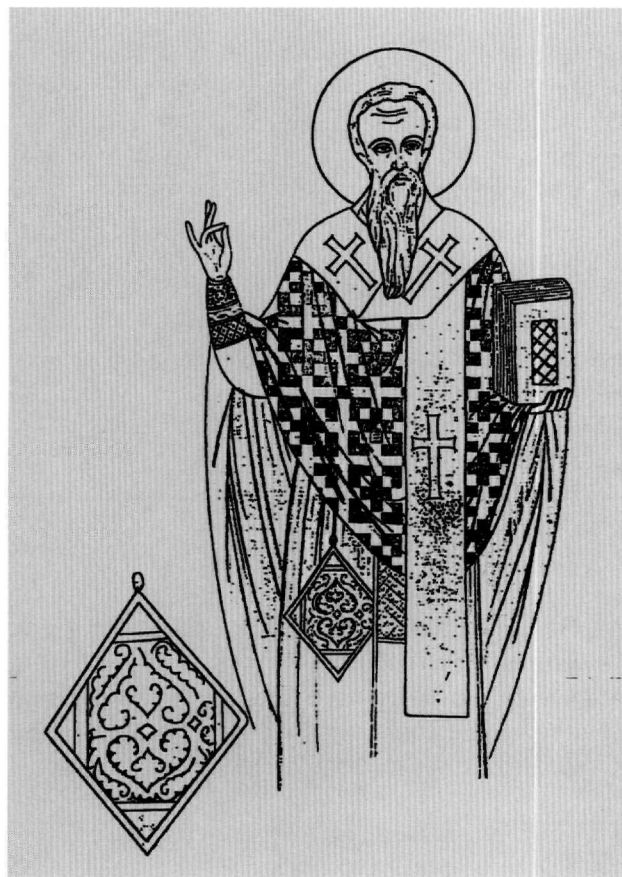
9. Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες του αγίου Γεωργίου των Ελλήνων και της συλλογής του Ινστιτούτου*, Βενετία 1975, εικ. 108, 126, πίν. 73. Π.Α. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, Αθήνα 1990, εικ. 22, 23.

10. Α. Καμπούρογλου, *Αί Άθηναι*, Αθήνα 1922, σ. 193-194. Ξυγ-

Εικ. 3. Ιεράρχες από τον ημικύλινδρο της αφίδας του ιερού της Παναγίας Κανδήλη (Σχέδ. III).

Εικ. 4. Ιεράρχης από την Παναγία Κανδήλη (Σχέδ. IV).

Ι. Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης, της οποίας το περίγραμμα καθώς και η ταινία που τη χωρίζει από τον ημικύλινδρο δηλώνεται στο σχέδιο, εικονίζεται ο Χριστός ως Μέγας Αρχιερεύς. Φορεί μίτρα, σάκκο, στιχάριο και διακοσμημένα επιμανίκια (Εικ. 2).

ΙΙ. Λεπτομέρεια του Μελισμού πάνω από ορθογώνιο άνοιγμα, προφανώς το παράθυρο του ημικυλίνδρου και της αφίδας. Πάνω από την Αγία Τράπεζα ένα εξαπτέρυγο κρατεί δύο ριπίδια σε σχήμα ρόμβου με κόμβους στις γωνίες. Στην Αγία Τράπεζα διακρίνεται ένας δίσκος με τον Χριστό, καλυμμένο με ένα ύφασμα και δίπλα του το άγιο ποτήριο διακοσμημένο με σμάλτο και σκαλισματα και δεξιά σταχωμένο ευαγγέλιο διακοσμημένο (Εικ. 2). Αριστερά, ψηλά, φθαρμένη κτητορική επι-

γραφή: ΜΝΗCΤΗΤΙΚ(ΥΡ)ΕΤΟ.../ΙΩ(ΑΝΝΗ)ΙΕΡΕΟC...

ΙΙΙ. Στο σχέδιο απεικονίζονται δύο συλλειτουργούντες ιεράρχες, που εικονίζονταν, προφανώς, στον ημικύλινδρο της αφίδας του ιερού (Εικ. 3). Ο πρώτος, δεξιά, με παπαλίθρα, είναι ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος. Φορεί πολυσταύριο φαιλόνιο, ωμοφόριο με σταυρούς, κεντημένο επιτραχήλιο και διακοσμημένο επιγονάτιο. Κρατεί με το αριστερό χέρι ανοιχτό ενεπίγραφο ειλητάριο με το επίγραμμα: Ο Θ(ΕΟ)C / Ο Θ(ΕΟ)C / ΗΜΩΝ / Ο ΤΟΝ / ΟΥ(ΡΑ)ΝΙΟΝ / ΑΡΤΟΝ / ΤΗΝ / ΤΡΟ/ΦΗΝ ΤΟΥ / ΠΑΝ/ΤΟC ΚΟC/ΜΟΥ, ενώ με το δεξί ευλογεί. Στο βάθος εικονίζεται ο δεύτερος ιεράρχης που φορεί ωμοφόριο με σταυρούς, επιτραχήλιο και διακοσμημένα επιμανίκια. Κρατεί με τα δύο χέρια ανοικτό ενεπίγραφο ειλητάριο με το

γόπουλος, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 111. Κ. Μπίρης, *Αί εκκλησίαι τών παλαιών Άθηνών*, Αθήνα 1940, σ. 21, 41, 45. Το όνομα του ναού απαντά ποικιλοτρόπως: Κανδήλι κατά τον Durand, Καντήλη κα-

τά τον Καμπούρογλου και τον Ξυγγόπουλο, Κανδήλη κατά τον Μπίρη.

χωρίο: ΔΙΑΤ(ΩΝ) / ΟΙΚΤΙΡ/ΜΩΝ / ΤΟΥ / ΜΟΝΟ/ΓΕ-
ΝΟΥ[Σ] / COY / ΥΙΟΥ / ΜΕΘ' ΟΥ / ΕΥΛΟ/ΓΗΤΟC / ΕΙ. Στο
μέσον σημειώνει: *Athènes 1843. P. Durand.*

IV. Μετωπικός ιεράρχης με τα χαρακτηριστικά του Νι-
κολάου μέχρι τα γόνατα (Εικ. 4). Με το δεξί χέρι ευλο-
γεί, ενώ κρατεί στο αριστερό χέρι σταχωμένο ευαγγέ-
λιο με διακόσμηση. Φορεί πολυσταύριο φαιλόνιο, ωμο-
φόριο με σταυρούς, κεντημένο επιτραχήλιο, επιμανί-
κια και επιγονάτιο, διακοσμημένο με τον ίδιο τρόπο.
Αριστερά χαμηλά έχει σχεδιαστεί το επιγονάτιο ως λε-
πτομέρεια. Το διακοσμούν δύο αντωπά καρδιάσχημα
κοσμήματα.

V. Η Θυσία του Αβραάμ (Εικ. 2). Σε ένα γυμνό τοπίο ο
Αβραάμ κοιτάζει έκπληκτος πίσω του, προφανώς τον
άγγελο Κυρίου, και έχει αδράξει από τα μαλλιά τον Ισα-
άκ, που έχει δεμένα τα χέρια, και ετοιμάζεται να βυθίσει
ένα μαχαίρι στο στήθος του παιδιού. Κάτω αριστερά ση-
μειώνεται το όνομα του μνημείου: ΠΑΝΑΓΙΑ ΚΑΝΔΗΛΙ.

VI. Ο αρχάγγελος Μιχαήλ, όρθιος, φορεί λώρο, κρατεί
λόγχη και δείχνει με το αριστερό χέρι (Εικ. 2). Τα χαρα-
κτηριστικά του προσώπου του δηλώνονται φθαρμένα.

Κάτω αριστερά σημειώνει: *Archange M* και χαμηλότερα:
παναγια κανδηλι.

Οι τοιχογραφίες του μνημείου μπορούν ίσως να ανα-
χθούν στο 16ο αιώνα. Δεν αποκλείεται όμως και μια
χρονολόγηση στο 18ο αιώνα, εποχή κατά την οποία πα-
ρατηρείται μία τάση επιστροφής σε πρότυπα του 16ου
αιώνα.

Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου και, πιθανώς, και
της Παναγίας Κανδήλη, που τεκμηριώνονται χάρη στα
έργα του Durand, φαίνεται ότι ανήκουν στις παλαιότε-
ρες μεταβυζαντινές τοιχογραφίες των ναών της Αθή-
νας. Ας σημειωθεί ότι η απουσία χρωμάτων από τα σχέ-
δια του Durand, αλλά και το γεγονός ότι, ως καθολικός,
δεν κατανοούσε ορισμένα θέματα, δυσκολεύουν γενι-
κά τη χρονολόγηση των παραστάσεων. Πάντως, όπως
κατέληξα ύστερα από τη μελέτη του συνόλου των σχε-
δίων και των σημειώσεων του Durand, όλος σχεδόν ο
ζωγραφικός διάκοσμος που σχεδιάζει και περιγράφει
από τους ναούς της Αθήνας, λίγο πριν από τα μέσα του
19ου αιώνα, ανήκει στη μεταβυζαντινή περίοδο.

Toula Kalantzopoulou

DEUX ÉGLISES D'ATHÈNES AUJOURD'HUI DISPARUES

Les deux églises ont été détruites au moment où la Métropole d'aujourd'hui fut construite.

L'une était dédiée à Saint Nicolas. Nous disposons de cinq dessins signés par Paul Durand et des notes par lesquelles il décrit le programme iconographique de cette église. Cela nous permet de la dater au XVe siècle.

De l'autre église qui est dédiée à la Vierge Kandili (Παναγία Κανδήλη) nous disposons de six dessins. D'après l'historien Kambouroglou qui a pu voir les monuments avant leur démolition, nous apprenons que la Métropole d'aujourd'hui a été construite avec des éléments provenant de ces anciennes églises.